

מדע ודעת. אוניברסיטת בר-אילן

חידושים

Innovations

פיזיקה
כהשראה
לספרות

גונב פיתות
ומנשק מזוזות

מעשה בת
יפתח כעקידה
מהופכת

שרים,
נזכרים
ומתפייסים

גיליון מס' 4
חורף תשס"ט
ינואר 2009

"יה חי לי לי יה עמלי" - משורה בערבית לשיר העבודה הפופולרי ביותר ביישוב

בשירונים רבים מצוין
כי "שיר עבודה", הידוע
יותר כ"יה חי לי לי יה
עמלי", הוא עממי ומחברו
ומלחינו אלמונים; אולם
מחבר השיר ומלחינו
ידועים | סיפורו של השיר
הוא סיפורו של פולחן
עבודת הארץ וסיפורם של
העובדים אשר שוררו אותו

יפה ברלוביץ'

"יה חי לי לי יה עמלי" אינו רק שיר תהילה לעבודה אלא שיר הודיה. צילום: KLUGER ZOLTAN, לע"מ

מנשה מאירוביץ, מן הביל"ויים, אגרונום במקצועו ואיש ציבור, עסק גם באיסוף של שירי הזמר העברי החדש, בעריכתם ובהוצאתם לאור בשירונים. לאחר מהם, הקובץ "שירי עם ציון" (1896), חיבר הקדמה ובה כתב: "אחיי ואחיותיי, זקנים וילדים, גדולים וקטנים. בעבדנו עבודתנו בגנים, בלקטנו פרי יגיע כפינו, נשירה נא את שירי ציון אשר לנו, וקל על לב כולנו... נרגיל נא את ילדינו בשירי ציון הנחמדים אשר לנו, וטוב לכולנו... וברגעי שמחה או ברגעי תוגה, נפצח קול רינה בשירי ציון אשר לנו... והיינו יתר עליזים כולנו".

מכאן שבימי העלייה הראשונה שרו בארץ וגם הרבו לעודד ולחנך לשיר משום שהשירה נתפשה כעניין לאומי וחינוכי וכן כעניין תרפי-פסיכולוגי, שהרי היא אקט של נחמה, הרגעה ושמחה. לכן יש לשיר בכל מצב: בעבודה ובבית, ביחד ולחוד, בקשיים ובשמחות, וכמובן - לשיר שירי ציון. וכיוון שבזמר העלייה הראשונה עסקינן יש לבחון תחילה מהו ההבדל בין שירי ציון, או שירי חובת ציון, ובין שירי ארץ ישראל.

שירי חובת ציון הם שירים מיובאים, שירים שנכתבו על ידי משוררים ממזרח אירופה שלא הכירו את הארץ ורובם כלל לא הגיעו אליה. את השירים האלה הביאו לארץ המתגוררים הראשונים. שירי העלייה הראשונה, לעומתם, הם שירים מקומיים, אותנטיים, אשר מספרים לראשונה את סיפורה של הארץ בשיר ובזמר.

עם הראשונים שבמשוררי שירים אלה נמנה נח שפירא, משורר מקומי שאפשר לכנותו המשורר הארץ ישראלי הראשון הודות לשורשיותו ולמעורבותו בחיים הציבוריים ובמפעל ההתיישבות.

בספרה "השירה העברית בתקופת חובת ציון" (1969) עוסקת רות קרטון בלום בזרם ספרותי שהתקיים בסוף המאה ה-19 במזרח אירופה ואחד מנושאו המרכזיים היה הרעיון לעלות לארץ, להתיישב בה ולעסוק בחקלאות. שירי זרם זה לא עסקו ב"ארץ ישראל" אלא ב"ציון", ומכאן שארץ ישראל הממשית לא חדרה לתודעתם של אותם משוררים חובבי ציון. הם שרו על "ציון" במובן המסורתי והרומנטי של ארץ התנ"ך, ולכן ארץ ישראל בשירי חובת ציון היא תופעה ערטילאית, חלומית והזויה ואיננה מקום ממשי. "אייך אייך אדמת קודש / רוחי לך הומייה?" שר מרדכי צבי מאנה בשירו "משאת נפשי". הוא השתוקק לעלות לארץ, אך לא ידע היכן היא ציון ומהי הדרך אליה.

שירי חובת ציון הם שירי געגוע ושירי צעדה לציון

בשירי חובת ציון כלולות שתי מחלקות תכנים שונות זו מזו: האחת - שירי געגועים לציון ההזויה, כמו זה של מאנה או של מנחם מנדל דוליצקי: "ציון תמתי ציון חמדתי / לך נפשי מרחוק הומייה". דוליצקי, שנשבע בשיר כי לעולם לא ישכח את ציון - "תשכח ימיני אם אשכחך יפתי" - היגר לאמריקה. האחרת - שירי "קומו ונעלה", כשירו הידוע של נח רוזנבלום

"שאו ציונה נס ודגל / דגל מחנה יהודה / מי ברכב מי ברגל". בשלב זה עדיין אין עולים, אלא מציעים להתארגן לעלייה. שירים אלה מדברים על עלייה משותפת של ציבור עולים גדול ועל ארגון עלייה של גודרי צבא הצועדים ודגל בראשם. דימוי אקט העלייה כאקט צבאי חוזר בשירים רבים משירי חובת ציון וגם אצל נפתלי הרץ אימבר, ששר: "עת קול שופר יישמע / אז נרימה דגלנו / חרב לה' ולארצנו / בירדן שמה משמרתנו". אין הוא מסתפק בדגל, אלא מוסיף עליו שופר וחרב, כי בעבורו העלייה לארץ ישראל היא עלייה בנוסח יהושע בן נון - כיבוש הארץ בכוח הזרוע והתיישבות בה. רוב שירי חובת ציון לא נכתבו כשירי זמר אלא כשירי משוררים, ועל כן כאשר הם הולחנו הותאם הלחן לתוכן: לשירי הגעגוע הותאמו לחנים רגשניים ונוגים, שזכו לכינוי "שירי כינור", ואילו השירים שקראו להתארגנות לעלייה הולחנו בלחן קצבי של שירי לכת (מרשים) מלאי עוזו וביטחון, שכוננו "שירי שופר".

לעומתם בימי העלייה הראשונה הלכו וחברו בארץ ישראל הממשית שירי זמר מקוריים ראשונים על ידי שלושה משוררים בולטים: נפתלי הרץ אימבר, זאב יעבץ ונח שפירא. נפתלי הרץ אימבר, שנחשב גם למשורר הראשון, הגיע ארצה ב-1882 כמזכירו של סר לורנס אוליפנט, ששימש נציג הממשלה הבריטית לפיתוח המזרח התיכון, אך מכיוון שמשרתו של אימבר לא הייתה מלאה ניסה אוליפנט לשלבו בעבודה - כחקלאי במושבות או כשען בחיפה. הוא לא השתלב ובכל שנות חייו בארץ נדד ממקום למקום, הרבה לבקר במושבות החדשות - ראשון לציון, גדרה, זכרון יעקב, פתח תקווה, עקרון וראש פינה - וכתב עליהן שירים נלהבים. לאחר ארבע שנות שהות בארץ ישראל הוא נדד לאנגליה וממנה לארצות הברית. אימבר היה למעשה משורר-תייר, שכתב את שיריו כמי שהציץ ונפגע - בא, התרשם וכתב.

זאב יעבץ היה מלומד וחוקר בעל שם במדעי היהדות. הוא עלה לארץ ישראל ב-1887 כדי לחיות בה כאיכר וכ"שר חינוך", וכבר עם בואו תכנן את התשתית למערכת החינוך העברי שהייתה אמורה להתפתח במושבות. הוא כתב ספרי לימוד ותכניות לימוד בעברית, ובכמה מהם חידש חגים המיועדים לנוער, בהם ט"ו בשבט. יעבץ גם כתב שירים לנוער: שירי פרחים וצמחים שנועדו לחבב על הילדים את הנוף הארץ ישראלי; שירים לחגיגות בית הספר, וכמובן - את "זמר לט"ו בשבט", שהיה שיר ט"ו בשבט הראשון. יעבץ עזב אף הוא את הארץ לאחר עשר שנות יצירה ותרומה, ונדד לפולין, לגרמניה ולבסוף לאנגליה.

המשורר נח שפירא נדד בין המושבות כפועל וכן הפיץ את שיריו

לא כן נח שפירא - השלישי שבחבורת המשוררים. שפירא הגיע לארץ ישראל ב-1891 ולא עזב אותה עד מותו ב-1931. הוא

שפירא שר על העבודה שאותה חי יום־יום בעצמו. צילום: KLUGER ZOLTAN, לע"מ

היה פועל חקלאי כל חייו, ואת השירים שכתב הועיד בראש ובראשונה לציבור הפועלים. אימבר כתב שירי מושבות, יעבץ כתב שירי פרחים וחגים ושפירא כתב שירי זמר שהיו גם שירי עבודה. לא זו בלבד שהוא עצמו הלחין אותם, הוא גם הפיץ ושיווק אותם. כידוע, הפועלים החקלאים נאלצו בימי העלייה הראשונה והשנייה לנדוד ממושבה למושבה משום שלא מצאו עבודה קבועה, וכך גם שפירא. נדודיו בעקבות פרנסה סייעו לו בהפצת שיריו בין חבורות הפועלים בנס ציונה, ברחובות, בזכרון יעקב ובחדרה וכך הלאה. משום כך דבק בו הכינוי טרובדור.

שיריו של מי שהיה גם מזכיר הסתדרות הפועלים הלכו ונפוצו עד שהיו לחלק בלתי נפרד מהאתוס הלאומי הפועלי באותם הימים. הדעה הרווחת היא שהסדרויות פועלים הוקמו על ידי פועלי העלייה השנייה והשלישית, אך זו בטעות יסודה: כבר בימי העלייה הראשונה הוקמו הסתדרויות פועלים אחדות. זו ששפירא עמד בראשה נוסדה ב־1891 ברחובות וכונתה "הסתדרות העשרות". במסגרת הסתדרות זו התארגנו כ־80 פועלים צעירים, רובם ללא משפחות, במעין אגודה קומונלית אחת. האגודה התחלקה לתאים־תאים, וכל תא מנה עשרה חברים או עשרה "אחים", כפי שהם כינו את עצמם. בראש כל תא כזה עמד "אח בכור" שכונה "שר עשרה". אחד מ"שרי עשרה" אלה היה שפירא. תפקידו של "שר עשרה" היה לדאוג לחברי התא - לספק להם עבודה, לשמור על זכויותיהם, וגם להיות אחראי כלפי המעביד שהעבודה תתבצע כראוי. ל"שר עשרה" היה תפקיד נוסף: לדאוג לכך שמדי בוקר יצאו הפועלים לעבודה בסדר ובטקס - לבושים בבגדים כחולים, מעדר על שכמם, שרים שירי ציון. טקס זה התנהל גם מדי ערב, ושפירא, כ"שר עשרה" וגם כמשורר, דאג לספק לחברי

התא שלו שירי זמר חדשים חדשות לבקרים.

מכאן ניתן להבין כי לא זו בלבד ש"הסתדרות העשרות" עשתה את שפירא לפועל חקלאי מיומן ול"שר עשרות" אחראי, אלא אף שימשה לו סדנת שירה. סדנה שהניעה ודרבנה אותו לחבר את שירי העבודה שלו כמענה על הצורך היום־יומי של ציבור החברים שאתם חי. כך חיבר את שירי הקציר והבציר, את שירי החריש, את שירת הנוטרים בכרמים, את שירי החופה לחתונות הפועלים, את שירי המחאה נגד האיכרים ואת שירי הסאטירה על פקיד הברון.

"הסתדרות העשרות" פעלה שנה אחת בלבד - ב־1892/3. לאחר שנתיים של שגשוג ביישוב בארץ פרץ משבר כלכלי קשה, והוא הביא לידי גל אבטלה גדול. "הסתדרות העשרות" ברחובות נאלצה להתפרק וחבריה נפוצו לכל עבר וחיפשו עבודה בכל מקום אפשרי. וכך גם שפירא. בנדודיו הגיע לזכרון יעקב, אשר בה כתב את השיר שהיה במהרה למעין המנון של פועלי ארץ ישראל, "יה חי לי לי, יה עמלי", הנקרא לרוב "שיר עבודה".

"שיר עבודה" נכתב בה' באייר תרנ"ה בשנת

העבודה בשדה

ב־1981 מצאתי בארכיון את ספר השירים השכוח של שפירא, כתוב בכתב ידו, וממנו למדתי כי שנתיים לפני מותו ניסה להוציאו לאור. אישים בולטים מן המושבות, בהם אהרון אייזנברג, משה סמילנסקי ואחרים, ביקשו להיות מעורבים בכך וניהלו מ־1929 תכתובת ערנית בעניין זה. הספר לא הוצא לאור. עם השירים שבכתב היד נמנה "יה חי לי לי, יה עמלי" במלואו, ולצדו הופיעה הערה של שפירא ובה ציין כי השיר נכתב ב"ה' אייר תרנ"ה" (1895) "ב"זכרון יעקב", "נרשם בעיפרון על השרה בשעת עבודה", והוא "חיקוי לשיר הערבי על העבודה ומושר בלחן ההוא".

השיר, על כל עשרת בתיו, הוא שיר תהילה לעבודה, וכל בית מתאר היבט אחר בעבודה שיש בו כדי לתרום ולהעשיר את החיים - "העבודה היא כל חיינו". מן הדרגה האלמנטרית של "לחם לאכול ובגד ללבוש", כלומר פרנסה, ועד לדרגות של העצמה גופנית ורוחנית כמו "העבודה" לגוף תוסיף עצמה וכוח", "וכן לראש לשד ומוח", "גם תביא לנו ברכה", "כי לכל העם היא הנשמה". העבודה מעיקרה היא אכן עניין כלכלי, אולם עבור עם החוזר לאדמתו העבודה היא גם אקט לאומי של התחדשות. אקט המשיב את זקיפות הקומה ועושה אותו לעם נורמלי, בריא, פרודוקטיבי ועובד.

ואכן בשירי ה"עבודה" שלו מנתב שפירא את כל הנרטיב הציוני אל נקודת המהפך של העבודה והיחס אליה: אם בגולה נתפשה העבודה הפיזית כמציאות קיומית של עוני, קיפוח, בורות ובעיקר בושה, וכל אם איחלה לבנה בשירי הערש כי יהיה לתלמיד חכם וחם וחלילה פן יהיה פועל, כפי שניסחה רות רובין בספרה על שיר הערש היהודי, הרי בארץ ישראל

המוזמנים כאשר הם מלווים את הכלה הצועדת לחופתה: "יה חאלאלי, יה מאללי", כלומר "מותרת לי, רכושי שלי". באוזני שפירא, שלא הבין ערבית, "יה מאללי" נשמע "עמלי", ו"עמלי" הצית בו שוב את הלהט לכתוב שיר על עמל ועבודה. את "יה חאלאלי, יה מאללי" הערבי הוא עיבר ל"יה חי לי לי יה עמלי" העברי.

מכל שירי הזמר הרבים שכתב נח שפירא רק "יה חי לי לי יה עמלי" זכה להיכנס לפנתיאון הזמר העברי הקלאסי. במשך עשרות שנים לא איבד שיר עבודה זה מן הפופולריות שלו והיה לאחד מן השירים המרכזיים ביותר ברפרטואר של זמר תקופת היישוב. הא ראייה: את השירון של "הגדודים העבריים" פותח "שיר עבודה", ואילו השיר הסוגר אותו הוא "התקווה". לעומת אימבר ששמר היטב על זכויות היוצרים של שיריו והכול ידעו כי הוא מחבר "התקווה", שמו של שפירא נמחק ואבד. אמנם בחלק מן השירונים הוא מצוין בשמו הספרותי ברנ"ש (נ"ש - ראשי תיבות של נח שפירא), אך ברובם מוצג "יה חי לי לי יה עמלי" כ"שיר עממי" ללא שם מחבר וללא שם מלחין.

פרופ' יפה ברלוביץ'

פרופסור מן המניין במחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן. התמחותה המרכזית היא ספרות ותרבות העלייה הראשונה, ועל כך כתבה עשרות מאמרים וספרים, שעמם נמנים "להמציא ארץ להמציא עם" ו"מסעות אנשי העלייה הראשונה". ספריה "סיפורי נשים בנות העלייה הראשונה" ו"שאני אדמה ואדם, ספרות נשים" חשפו לראשונה נשים סופרות שהחלו לכתוב כבר בימי העלייה הראשונה. פרופ' ברלוביץ' היא יו"ר האגודה ללימודים פמיניסטיים באוניברסיטאות ובמכללות, ומשמשת יועצת בוועדות ספרות, תרבות והיסטוריה ארץ ישראלית במשרד החינוך ובמוזיאונים היסטוריים שונים.

התהפך הרצון והעבודה הפיזית הייתה למקור גאווה ולגורם לשמחת חיים. מהפך זה בא לידי ביטוי בשירי העבודה של שפירא ולכן "יה חי לי לי יה עמלי" איננו רק שיר תהילה לעבודה אלא אף שיר הודיה. כביאליק, ששורר מאוחר יותר "למי תודה למי ברכה לעבודה ולמלאכה", כך שר שפירא: "העולם עומד על העבודה, הריעו שירו בקול תודה (לעבודה)". השיר מבטא חוויה ארץ ישראלית במלואה בניגוד לשירי אימבר ויעבץ. בעוד יעבץ כתב על פרחי הארץ אך לא הכיר את כולם בשמותיהם ואימבר שר על המושבות אך מעולם לא חווה את החיים בהן, הרי שפירא שר על העבודה בארץ ישראל, שאותה, את היום-יום שלה ואת תרבותה החדשה חווה בעצמו.

שפירא אף היה קשוב לצלילים המקומיים האוריינטליים, דבר המלמד על הקשר שלו לארץ ועל מעורבותו בה. על כן אין זה מקרה ששפירא בחר בצלילי לחן ערבי ל"שיר עבודה". כמתיישבי העלייה הראשונה דגל גם הוא בעיקרון של "חדש ימינו כקדם", שמשמעותו סגנון חיים מודרני אך גם התחברות לארץ באמצעות החזרה אל התנ"ך. זאת בדרך של טיולים ולימוד אורחות חייהם ותרבותם של הערבים והבדווים, מתוך הנחה כי מנהגיהם ואורחותיהם דומים לאלה של גיבורי המקרא. לכן אין ספק שהמילים והלחן ששמע שפירא מפי הפועל הערבי בשדה נשמעו לו כניגון מקומי ואותנטי, שניתן להתחבר באמצעותו אל המוזיקה המקורית של ארץ ישראל הקדומה. אולם שפירא לא העתיק את הצלילים כמות שהם, אלא רק חיקה אותם, ומי שעיבר אותם ל"שיר עבודה" היה מוזיקאי פועל בשם חיים מילמן, שחי באותם ימים בזכרון יעקב והלחין רבים משירי שפירא.

שיר החתונה הערבי היה לשיר העבודה העברי

מילמן היה המעבד הראשון של השיר, ולאחריו מלחינים ומעבדים נוספים מצאו, לנכון לעבד אותו לקצבים ולביצועים מוזיקליים שונים. כך, למשל, בשירון "הגדודים העבריים" (1918) הוא עובד כשיר צבאי, שהגדודים צעדו לצליליו; בשירון שהתפרסם בברלין (1936) הוא הוצג כ"שיר לאומי" ועובד לשירת סולן ומקהלה; ובשנת 1916 בוורשה הוא עובד לסולן ומקהלה מעורבת בארבעה קולות בליווי פסנתר. הפזמון החוזר של השיר הושר לפעמים כ"יה חלילי, יה עמלי" (מלשון "חליל"); פעמים "יה, חי לי לי, יה עמלי" (מלשון "חיל" - כוח, עוז), ופעמים לפי הכתוב המקורי "יה חי לי לי, יה עמלי" (מלשון "חי וקיים"). במחקר שערך מנשה רבינא על שיר זה (1966) נכתב כי מקור הפזמון הוא בשורה מתוך שיר ערבי "יה עמי לי, יה חלילי", שפירושה: "הוי דודי, הוי ידידי". אך אליהו הכהן, שעשה מחקר מקיף ועכשווי יותר, תיקן וקבע כי שורת הפזמון ששימשה מקור לשפירא היא "יה חלילי, יה מאללי". לפי הכהן, שורה זו שגורה בשירים ערביים רבים כבית חוזר, ובהם גם שיר חתונה נפוץ ששרים